

ڈاکٹر فیصل جٹا

اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی

گورنمنٹ کے اے اسلامیہ کالج، جامعہ محمدی شریف، چنیوٹ

میاں شاہ زمانؒ؛ حیوانی تے کلا

Abstract:

This research article explores major aspects of the personal life of Mian Shah Zaman, a multi-dimensional Punjabi poet. It especially focuses on the art of classical poetry as written by the poet. It discusses in detail but in compact words the various sub genres of classical poetry in which the poet has shown his artistic perfection. Mian Shah Zaman's verse consists of 'Si Harfi', 'Kafi', 'Chithian', 'Dhola', 'Ghazal', 'Hamd', 'Naat' and other genres. His poetry also reflects ideology of Pakistan and plays a vital role in creating awareness among his readers regarding the purpose behind the establishment of Pakistan.

پنجاب پنجابیاں دی بھونکے ہے۔ کدی ایس نوں ست دریاواں دی تے کدی پنج دریاواں دی دھرتی آکھیا گیا۔ اجو کے دور وچ انتظامی لوڑ پاروں ایہہ خطہ سنگڑ کے رہ گیا ہے تے ایہدا گھیرا سوڑا ہو گیا ہے پر کدی ایس دیاں حداں وادی لمغان تیکر کھلریاں ہونیاں سن۔

پورے پنجاب وچ پنجابی زبان بولی جاندی ہے تے ایہہ زبان ایس پاروں بھاگاں والی ہے کہ ایس نوں صوفیا کرام نے اپنی تبلیغ دا وسیلا بنایا۔ ایس زبان نوں بابا فرید، شاہ حسین، سلطان باہو، بلھے شاہ، وارث شاہ تے دوجے کلاسیکی شاعراں نے ہور وی امیر بنا دتا۔ پر کجھ دھروہ وی ایس زبان نال ہوندا رہیا۔ ہر دور وچ پنجابی زبان دے شاعر رہے ہن پر اوہناں نوں سانہیا نہیں گیا۔ جتھے حالی تیکر ساڈے صوفیاء کرام دا پورا کلام اکٹھا نہیں ہو سکيا، او تھے کئی شاعر اوہ ہن، جیہڑے ہن تیکر ساڈے سامنے نہیں آئے یاں اوہناں دی شاعری لکھتی روپ وچ نہیں لکھدی سگوں اوہ لوکاں دے ہاں تے

لکھی ہوئی ہے۔ جہناں دی شاعری لکھتی روپ ہائی اوہ وی ہن نہیں ملدی۔ اوہناں وچوں اک شاعر شاہ زمان ہن۔ شاہ زمان دے جن ورھے بارے کوئی کچی تختھی گل تاں نہیں کیتی جاسکدی پر اوہناں دے پوترے ریاض حسین شاہ دے آکھن موجب۔

”میاں شاہ زمان 1885ء نوں پنڈ پدھراڑ ضلع خوشاب وچ سید کرم

دین شاہ دے گھر جے۔“ (۱)

اوہناں دے والد اک عالم فاضل بندے ہاں۔ ایس لئی شاہ زمان نے وی مڈھلی دینی تعلیم اپنے والد کول گھر حاصل کیتی۔ گھر اوہناں نے قرآن پاک پڑھیا پر باقاعدہ تعلیم استاد العلماء مولوی سید رسول صاحب بولہ شریف، ضلع جہلم توں لئی۔ جیہدے وچ ترجمہ تفسیر قرآن، علم حدیث، فقہ فارسی دیاں کتاباں، کریمیاں گلستان، بوستان، حرف و نحو تے اردو تے تصوف دیاں دو جیاں کتاباں، درس نظامی دا نصاب تے دو جے علوم علم الطب، میزان الطب، طب اکبر، علم الابدان دے علماں دی جانکاری لئی۔ ایس لئی اوہ ولی اللہ، عالم دین ہون دے نال نال حکیم حازق ہاں۔ ایس توں اوہ دو جے علماء کرام نال ٹردیاں پھر دیاں وی علم توں فیض یاب ہوندے رہے۔ ایس گروں شاہ زمان اوس سے دے درس حبشہ نظامیہ وچ حضرت خواجہ معظم الدین مروہ شریف، موجودہ (معظم آباد) ضلع سرگودھا دے ہتھ تے بیعت کیتی تے روحانی تعلیم، وظائف، فیوض و برکات تے دیگر علوم تصوف حاصل کیتے۔ ایس توں اوہناں دینی علوم سکھے تے اپنے استاد محترم نال رل کے دین دی تبلیغ وی کیتی۔ ایس لئی اپنے استاد مولوی سید رسول جی نال رل کے اپنے ضلع توں باہر وکھو وکھ تھاواں تے جاندے تے اوتھوں دی لوکاں نوں دین دی تعلیم دیندے۔

دینی تعلیم نوں لوکاں وچ عام کرن کارن اک واری اپنے استاد نال رل کے، تحصیل و ضلع چنیوٹ، چک نمبر 139 ج ب، جھوک ملیہ، توں لنگھے تے کجھ دہہہ اوتھے ڈیرہ لایا۔ ایتھوں دی لوکاں تائیں وی ایس چائن نوں اپڑایا۔ جھوک ملیہ وچ بلوچ قوم آباد ہائی، جیہدی شاہ زمان دی تبلیغ پاروں دین اسلام دی نعمت توں مالا مال ہوئی تے سدھے راہے گئے۔ بلوچ قوم شاہ زمان، اوہناں دے استاد تے دو جے لوکاں توں اپنی متاثر ہوئی کہ اوہناں شاہ زمان دے استاد کولوں منگ کیتی کہ تہاڈے جان توں بعد سانوں ایہہ فقہ دے مسئلے کون دسیں۔ ایس لئی شاہ زمان نوں ایتھے ساڈے کول ای چھڈ جاؤ۔

شاہ زمان دے استاد مولوی سید رسول نے فرمایا کہ میں شاہ زمان دے والد کولوں چکھے بنا ایہہ

نہیں کر سکا کیوں ہے اوس ویلے شاہ زمانؒ دی عمر تقریباً 16 سال ہائی۔ ایس لئی مولوی سید رسول نے شاہ زمان نوں اوتھے نہ چھڈیا۔ جدوں پچھانہ پدھراڑ پر تے تے اوہناں دے والد سید کرم دین شاہ کولوں اجازت مگئی کہ تبلیغ دین دی خاطر چک نمبر 139 ج ب، جھوک ملیہ، تحصیل و ضلع چنیوٹ گھل دتا جاوے۔ سید کرم دین شاہ نے اجازت دے دتی تے آکھیا کہ تبلیغ دین دی خاطر جتھے مرضی جاؤ کیوں ہے اوہ وی عالم دین ہان تے ایس عمل تے فخر کر دے ہان کہ اوہناں دا پتر اسلام نوں کھلارن داکم کر رہیا اے۔ اپنے پنڈتوں جھوک ملیہ تیکر دے پنڈے دا ویرا اوہناں دے اک شعر وچ وی ملدا اے:

بھیرے شہر تھیں پار پہاڑ پاسے سدھا طرف بغداد کنار سائیں
 حلقہ سون سکیرے نال ساڈا نام شہر سندا پدھراڑ سائیں
 ایہہ پر نال نصیب ہن جال میری طرفوں جھنگ سیال دہنبہ بہار سائیں
 ملیا جھوک تھیں قوم بلوچ سندا نواں پنڈ چھاں تھیں پار سائیں (2)
 اوہناں دے پوترے ریاض حسین شاہ دے آکھن موجب:

”16 سال دی عمر وچ چک نمبر 139 ج ب، جھوک ملیہ آکے ڈیرے
 لائے تے ایتھوں دے لوکاں نوں اسلام دی تعلیم دیون دا بھارا اپنے
 سر لیا۔ بلوچ قوم بڑی وگڑی ہوئی ہائی۔ چور چکاری، شراب نوشی تے
 زنا جیہیاں برائیاں عام ہان تے اوہ ایہناں تے فخر کر دے ہان۔ میاں
 شاہ زمان دے آن پاروں ایس قوم وچوں ایہہ برائیاں مک گئیاں
 تے بلوچ قوم نے اوہناں نوں اپنا روحانی پیشوا من لیا تے ڈھیر لوکاں
 نے اوہناں دے ہتھ اُتے بیعت کیتی“۔ (3)

شاہ زمان ہوریں لوکاں دی دے پیار تے موہ پاروں ایتھوں دے ای ہو کے رہ گئے کیوں ہے
 ایہہ اوہناں دے مرشد دا حکم ہائی کہ اوہ ایس جوہ وچ رہ کے علم دا چانن کھلارن۔ ایتھے رہندیاں
 ہویاں ای اوہناں نے 20 ورھے دی عمر وچ شادی کیتی۔ (4) شادی کر کے وی شاہ زمان اپنی بیوی نال
 ایسے چک 139 وچ رہے۔ چک نمبر 139، جھوک ملیہ، چنیوٹ توں 8 کلومیٹر شمال مغرب آلی گٹھ وچ
 واقع ہے۔

میاں شاہ زمان دی بیوی وی اوہناں دے اپنے خاندان وچوں ہائی تے ایس خاندان وچ ہر بندہ فقہ تے دینی کتاباں توں جانو ہوندا ہائی۔ ایس لئی ایسے ریت تے ٹردیاں ہویاں اوہناں دی بیوی وی فقہ تے علم دیاں کتاباں نوں چنگی طرح جانو ہائی۔ جتھے شاہ زمان نے لوکاں نوں روحانی فیض دتا، اوتھے اوہناں دی بیوی نے وی اپنی ذمہ داری نبھاندیاں ہویاں اوتھوں دیاں زنانیاں نوں اسلام دے مدھلے مسئلیاں توں جانکاری دتی تے اوہناں نوں دینی تعلیم جیویں قرآن پاک تے سنت و حدیث دیاں دو جیاں کتاباں توں جانو بنایا۔ ایہو وجہ ہائی کہ ایس بُرتوں نہ صرف بلوچ قوم سگوں ہور قوماں نے وی فیض پایا۔ ایس لئی اوہ سے چک 139 وچ بلوچ قوم دی مدد نال شاہ زمان نوں کجھ بھوکس الاٹ ہوئی تے اوہناں نال نال زمینداری وی کیتی۔

اوہناں دیاں ست دھیاں تے ترائے پُتر منور حسین شاہ، صدیق حسین شاہ تے احمد حسین شاہ ہن۔ ایہناں پُتراں وچوں صدیق حسین شاہ کئی عمرے ای فوت ہو گئے۔ ایس لئی اوہناں دی کوئی اولاد نہیں، جدوں کہ منور حسین شاہ دے دو پُتر انور حسین شاہ تے شاہ حسین پنڈ پنگو موڑ، ضلع چنیوٹ وچ رہندے ہن۔ اوہناں دے دو بچے پُتر احمد حسین شاہ دی اولاد محمد علی شاہ، ریاض حسین شاہ تے جاوید اقبال شاہ چک نمبر 139 جھوک ملیہ وچ ای آباد ہن۔

پیر محمد علی شاہ جیہڑے کہ علاقے دے مشہور عالم دین، مفتی قرآن و حدیث دے استاد تے جامع مسجد بہار مدینہ، چک نمبر 139 دے خطیب ہن۔ اوہناں درس و تدریس دے وسیلے نال اسلام دی تبلیغ دا سہرا اپنے سر تے لیا ہویا ہے۔ اوہناں توں پہلے اوہناں دے والد پیر احمد حسین شاہ تے اوہناں توں پہلے اوہناں دے وڈے بھرا پیر منور حسین شاہ گدی نشین رہے تے عوام الناس نوں دین الہی توں جانو کر دے رہے۔ شاہ زمان نے اپنے پوترے پیر محمد علی شاہ نوں ویکھیا تے آکھن لگے کہ اوہ ویلا وی اوہیں جدوں میرا ایہہ پوترے علاقے وچ ہدایت و ارشاد دا چان کھلا رسیں۔ جیہیں نال ایتھوں دی لوکاں دے دل روشن ہون تے تصوف و طریقت دے میخانے وچ اک واری پھر بہار آجاسیں۔ انج ای ہویا جیہڑے شہد بزرگ شاہ زمان دے مونہہ وچوں نکلے اوہ اجو کے دور وچ پورے ہوئے تے محمد علی شاہ توں لوکاں کی واقعی فیض یاب ہوندی پئی ہے۔ پیر محمد علی شاہ نے اک گل کتھ وچ دسیا:

”میں چونکہ اپنے دادے پاک نوں ویکھیا ہویا ہائی۔ اوہ سادہ جیسے بندے ہان۔ اوہناں دا قد تقریباً 5 فٹ 2، 3 انچ ہوناں ایں۔

داڑی نہ کی تے نہ وڈی، کک ونھا رنگ تے عینک لگی ہوندی ہائی۔

اوہناں سفید رنگ دا عمامہ تے چہرے توں کھنڈ کڈھیا ہوندا ہائی۔“ (5)

میاں شاہ زمان طب دے وی ماہر ہاں تے علاقے دے لوکاں نوں طب بارے اپنے قیمتی مشورے وی دیندے رہندے ہاں۔ ایس بارے گل کتھ کردیاں ہویاں اوہناں دے پوترے ریاض حسین شاہ نے اک گل کتھ وچ دیا:

”دادا جان طب دے ماہر ہاں پر اوہ کوئی باقاعدہ طب دی دوکان ناہن

کردے سگوں جدوں وی کوئی بندہ کوئی طب بارے گل کردا تے

اوہنوں طب دا مسئلہ سمجھا دیندے تے اوہنوں دس دیندے کہ ایہہ

دوائی ورت۔“ (6)

شاہ زمان اسلام دا چانن کردے کردے 1955ء نوں اپنے گھر انھیرا کر کے ہمیش لئی اللہ تعالیٰ کول ٹر گئے۔ اوہناں دی تصنیف ”گلشن عشق“ نوں جدوں اوہناں دے پتر صاحبزادہ احمد حسن شاہ نے دوبارہ مرتب کیتا تے حرف آخر تے اوہ لکھدے نیں کہ:

”میرے والد گرامی اعلیٰ حضرت شاہ زمان صاحب کے ہاں اولاد نرینہ

صرف تین فرزند تھے۔ دو جو کہ انتقال فرما گئے، مجھ سے بڑے تھے۔

1955ء میں جب قبلہ والد گرامی کا وصال مبارک ہوا تو دوست احباب

نے مجھے ان کی ہر دلعزیز تصنیف گلشن عشق کو طبع کروانے کے لئے بہت

زور دیا۔“ (7)

اوہناں دے مرن سال دا پک اوہوں ہو یا جدوں اوہناں دے پوترے محمد علی ہوراں دیا:

”میرے دادا جان 1955ء نوں فوت ہوئے جس دیہاڑے اوہناں دا

قل ہائی اوس دہنہ میرے نکلے بھرا احمد حسین شاہ ہوریں جئے۔“ (8)

کرامتاں:

شاہ زمان ہوریں عالم دین، مفسر قرآن، محدث، بے مثال فقیہ، مفتی اعظم، محقق، متصوف، طاعت و تقویٰ، رسم طریقت دے پیکر، حافظ قرآن، چنگے خطیب، شیخ طریقت دی عقیدت و محبت وچ از خود وارفتہ ہاں۔ اوس سے ایس علاقے وچ پرچلت ناں موضع محمدی شریف، تحصیل بھوانا، ضلع چنیوٹ

وچ روحانی، سماجی شخصیت تے عالم دین مولانا محمد ذاکرؒ دا ہائی۔ اوہ علاقے دے لوکاں نوں دین اسلام دے مسئلے دیندے ہان۔ آسے پاسے دے سارے علاقیاں وچ اوہ ایمان دار، متقی تے فتوے لاؤن لئی مشہور ہان۔ موضع محمدی شریف، چک نمبر 139 جھوک ملیہ توں 8 میل شمال مغرب آلی گٹھ وچ ہے۔ جدوں کوئی بندہ ایس لائیم (چک 139) دا مولانا محمد ذاکرؒ کول کسے مسئلے لئی جاندا تے اوہ آکھدے کہ تہاڈے کول میاں شاہ زمان ہوریں جوں دس، اوہناں کولوں ایہو جیے مسئلے پچھ لئی کرو۔ (9)

اوہناں دی ذات صاحب کرامت ہائی کیوں جے اوہ اخلاق حسنہ دی اتلی منزل تیکر اپڑے ہوئے ہان۔ اوہ متقی پرہیزگار، صاحب علم عرفان ہان۔ وجدان وچ آکے جیہڑی گل کردے اوہ پوری ہو جاندی۔ اوہ ہمیش اوس گل تے راضی رہندے جیہں گل تے خدا تے اوس دا رسول راضی ہووے۔ کدی وی شریعت دے خلاف کم نہ کیتا۔ طبیعت سادہ تے اپنی نظر ہمیش نیویں رکھدے۔ جدوں کسے بیمار نوں دعا دیندے تے خدا اوہنوں شفا یاب کردا۔ اوہناں دی دعا نال کتنے بے نمازی، نمازی بنے، پلید پاک ہوئے، جاہل، صاحب علم ہوئے تے کیتی کافر مسلمان ہوئے۔ اوہ نشہ آور شے توں بے حد نفرت کردے خصوصاً حقے توں اوہناں نوں چوڑھ ہائی۔ اوہ جدوں وی سفر وچ ہوندے کسے دے گھروں روٹی نکر نہ کھاندے، ایس لئی کہ پتہ نہیں ایس گھر دے لوک نمازی ہین کہ نہیں۔ جدوں سفر وچ ہوندے تے سٹو یاں خرماناں رکھدے۔ جتھے وی رات گزار دے سٹو کھا کے پانی پی لیندے تے ایس طرح رات اللہ تعالیٰ دی عبادت وچ گزار دیندے۔

اک واری شاہ زمان ہوریں جاندا پئے ہان۔ راہ وچ اوہناں نوں اک سوانی لکری جس دی ڈھاک تے ہک بال روند آؤندا ہائی۔ اوس شاہ ہوراں نوں دیکھیا تے کھلو گئی تے آکھن لگی کہ میاں جی ایہوں دم کرو، ایہہ روندار ہندا ہے۔ میاں شاہ زمان نے دم کرن مگروں پچھیا کہ ایس بال دا کیہ ناں ہے۔ زنانی دسیا کہ ایہہ اناں محمد شریف ہے۔ شاہ ہوریں آکھن لگے ”ناں تاں شریف اے پر ایہہ کم شریفیاں والے نہیں ہونے۔ انج ای ہو یا اوہ بال جدوں وڈا ہو کے علاقے دا نشا بھر چور ہو یا۔ ایس توں اڈا اوہناں دیاں ہور وی کئی کرمناں پر چلت ہین۔“

شاعری:

میاں شاہ زمانؒ نوں کئے ہوندیاں ای شاعری دا ٹھکر ہائی اوہناں اپنے استاد مولوی سید رسولؒ کولوں مدھلی تعلیم لین ویلے ای شاعری وی سکھی۔ مولوی سید رسولؒ بولہ شریف آ لے آپ وی شاعر

ہاں، اوہناں دی ڈھیر شاعری فقہ تے اوہناں تے مسائل بارے ہوندی۔ شاہ زمانؒ ہوراں کول عشق حقیقی بھرویں ڈھنگ وچ ملدا ہے۔ ایس توں اڈ فقیہی مسائل وی لوکائی نوں گھل کے دے ہن۔ جیس دی گواہی اوہناں دی شاعری دیندی اے۔ اوہناں کافی، نظم، غزل، چٹھیاں، بارہاں ماہ، ست روزے، سی حرفی، ہی ہرنی ترجیح بند، ڈھولا بطرزی حرفی، حمد، نعت، منقبت تے مولود شریف جیہیاں صنفوں وچ شاعری کیتی۔ اوہناں دیاں دہ نکیاں وڈیاں کتاباں چھاپے چڑھ چکیاں ہن۔ جیہناں دا ویروا اُج اے:

- (1) گل دستہ زمان در فضائل رمضان و مسائل روزہ۔
 - (2) باغ محمدی حمد، نعت بمعہ ذکر پاکستان۔
 - (3) فیض المسلمین دینی مسائل و ایمان و عقیدہ۔
 - (4) سی حرفی زمان دارالانقلاب الجہان بمعہ مناجات پاکستان۔
 - (5) پنج گنج محمدی نعت، معراج نامہ۔
 - (6) جھوک امام حسین ذکر امام عالی مقام۔
 - (7) گلشن عشق سی حرفیاں، بارہاں ماہ ہفت روزے، غزلاں۔
 - (8) احوال زمانہ زمانے دیاں بھیڑیاں نصلتاں دا ذکر۔
 - (9) فریاد ہیر عارفانہ کلام در عشق حقیقی۔
 - (10) نغان سسی " " "
 - (11) گلزار ہیر سیال اپنے پیرومرشد دی عقیدت وچ شعر۔
- میاں شاہ زمان نے کبھڑی کبھڑی صنف وچ شاعری کیتی، ایس دا ذکر اوہ اپنے اک شعر وچ کردے ہن:

میں وی پنج سی حرفیاں لکھ پہلو بارہاں ماہ لکھے تن بار سائیں
 ڈھولا، ہور دوہڑے چنگی طور جوڑے نالے لکھ چھوڑے ست وار سائیں
 نالے کافیاں پنج چھ ہن کافی لماں ذکر ناہیں اختصار سائیں
 غزلاں چار تے خط فراق والے اوڑک وار لکھے سوز وار سائیں (10)

اُتے دتے گئے شعر وچ نعت دا ذکر نہیں ملدا جدوں کہ میںؒ ہوراں نعت دا سرناواں وی دتا

ہو یا ہے۔ ایس توں اڈ اوہناں فضائل بسم اللہ، فضائل روزہ، فضائل درود شریف وی وکھرے وکھرے سرنائیں تھلے لکھے ہن، استھہ آسیں ایہناں داویروا واری واری کردے آں۔
نعت:

مسلمان شاعراں دی ریت اپنا ندیاں ہو یاں شاہ زمان نے وی شاعری داندھ نعت توں بدھا۔
اوہناں اردو تے پنجابی دوواں زباناں وچ نعتاں لکھیاں۔ اوہناں نے اپنیاں نعتاں وچ شعراں دی کوئی قید نہیں رکھی۔ اوہناں دیاں نعتاں بہوں لسیاں ہن۔ وگئی لئی نعتیہ شعر ویکھو:

پڑھ بسم اللہ قلم چلاواں نعت نبی دی لکھدا جاواں

پڑھ صلوٰۃ سلام الاواں روز شاہ رسول اللہ

رب صلوٰۃ تیرے پر بھیجے امر قرآن رسول اللہ

پڑھن درود ملائک نوری جن انسان رسول اللہ (11)

شاہ زمان نوں اردو، پنجابی، عربی تے فارسی زباناں تے عبور حاصل ہائی۔ ایہناں ساریاں زباناں وچ اوہناں شعر لکھے۔ اوہناں دی اردو نعت دے شعر ویکھو:

حبیب کبریا نامی محمد مصطفیٰ آئے

نبی سارے اوّل گزرے یہ سب کے پیشوا آئے

نبی آدمؑ سے عیسیٰؑ تک پیغمبر جو خدا بھیجے

وہ سب پیرو حقیقت میں محمدؐ مقتدا آئے (12)

صبح شام میری دعا یا الہی محمد کا روضہ دکھا یا الہی

مدت سے میری آرزو ہے قدیمی میرے حال پر ہو خدا کی کریمی

ولایت عرب کو پہنچا یا الہی صبح شام میری دعا یا الہی (13)

مدح اصحاب کبار چہار یار:

کوئی وی ذکر یاں کوئی وی محفل اوس ویلے توڑی مکمل نہیں ہوندی جدوں تیکر حضرت محمدؐ داتے اوہناں دے یاراں دا ذکر نہ کیتا جاوے۔ میاں شاہ زمان چونکہ عالم دین، فقیہی، پابند صوم و صلوٰۃ ہاں تے اوہ حضورؐ دے نال اوہناں دے یاراں دا ذکر وی کردے ہن۔

جانوں پہلا یار صدیقؑ نبی ہو یا پہلو پہل رفیقؑ نبی

اوہ کر پہلے تصدیق نبی پڑھ کلمہ ذکر چترے جی
حق یار نبی دے چارے نبی جو ربدے خاص پیارے جی (14)

تختے لکھ صلوٰۃ خدا تائیں جیہڑا عالماں دا سر جہار سائیں
ابو بکرؓ تے عمرؓ عثمانؓ علیؓ صاحب صدق رسول دے یار سائیں (15)
مناقت حضرت علیؓ:

شاہ زمان ہووے حضرت علیؓ دی مناقبت بیان کردیاں ہویاں لکھدے ہن:
مدح ٹوراں شاہ علیؓ دی نوں اوس ربدے خاص ولی دی نوں
جس پکڑیا چال نبی دی نوں جوہیں صفتاں محرم یار دیاں
میں خادم علیؓ کرار دیاں شاہ دلاں دے اسوار دیاں (16)
مناقت حضرت امام حسینؓ تے حضرت امام حسنؓ:

شاہ زمان ہووے حضرت امام حسنؓ تے حضرت امام حسینؓ دی مناقبت لکھدے ہن:
دوویں دوہتے نبی سوہارے دے دوویں بیٹے علیؓ کرارے دے
دوویں مقبولی سرکارے دے دوویں چشمیں جنت سین دیاں
میں باندی حسن حسین دیاں زہرا دے نور العین دیاں (17)
شاہ زمان ہووے حضرت امام حسینؓ دی یاد وچ ڈھول و جا کے ماتم کرن نوں گناہ خیال کیتا
ہے۔ اوہ لکھدے ہن کہ:

ویکھو غلطی رافضیاں دی ماتم کرن اماں
ڈھول و جاوے پٹنا پاوے جوڑن بہت ہنگاماں
پہلی چن محرم کولوں پٹناں شروع کریندے
دن وچہ کم دنیا دے کردے راتیں روز پٹیندے
پہلی چن تھیں دہویں تھائیں ایہو چال رکھیندے
دہویں دن پھر تعزیہ کڈھن ماتم وداغ کریندے (18)

واقعہ کربلا دا ذکر شاہ زمان ہووے انج کردے ہن:

ہوئے بدنام کوئی جگ تمام دے کیتائے جنگ جہاں نال امام دے
 مڈھوں پلید آہے تخم حرام دے کیتا نہ زرہ جیہناں خوف جبار دے
 پیر حسینا تیر عالی دربار دے جھوک حسین تیری (19)

فضائل بسم اللہ:

جیویں اُتے ذکر کیتا گیا ہے کہ میاں شاہ زمان نے فضائل وی بیان کیتے ہن، پہلے بسم اللہ دے فضائل دی گل کردے آں۔ ایس وچ اوہناں لفظ بسم اللہ دے معنے، ایس دی برکت تے اہمیت بارے لوکاں کی نوں دن دا چارہ کیتا ہے۔

اللہ ذاتی اسم مبارک رب فرمائی بسم اللہ
 ہر کم اندر ساڈے کارن ورد بنائی بسم اللہ
 سرور عالم نوں رب عالم مہر عطائی بسم اللہ
 دتی شمع جیہناں دے ہتھوں خوب جگائی بسم اللہ
 رکھ زمان وظیفہ دائم صبح مسائی بسم اللہ
 مولا کنوں معاف کراوے عیب خطائی بسم اللہ (20)

فضائل کلمہ طیبہ:

شاہ زمان ہوریں خطیب وی ہان تے لوکاں کی نوں اپنے خطاب راہیں دین نال ساڈا پکا کرن دا درس وی دیندن ہان، ایس کان اوہ کلمہ، نماز، روزہ، حج، زکوٰۃ بارے جانکاری دیندے ہان، اوہ کلمہ طیبہ دے معنے تے فضائل گناندیاں ہوياں آکھدے ہن:

کلمہ طیب نور الہی رب فرمایا الا اللہ
 وچہ قرآن خداوند عالم لکھ وکھایا الا اللہ
 واحد خدا رب اکبر دا کلمہ ثابت کردا
 روز ازل تھیں عرش دوالے رب لکھایا الا اللہ (21)

فضائل درود شریف:

میاں شاہ زمان ہوریں اللہ دے ولی ہان تے اوہ فقہہ دے سارے مسئلے ڈونگیائی نال جانندے ہان۔ ایس لئی اوہناں اپنی شاعری وچ ایہناں مسئلیاں بارے فضائل سوہنے تے سلکھنے ڈھنگ نال

بیان کیجئے ہن:

آیا حکم قرآن حضوری جی ہوئی شاید آیت پوری جی
رب آپ ملائیک نوری جی حضرت تے پڑھن درود صفا
پڑھو اہل ایمانوں صل علیٰ ہر مومن تے فرمان خدا
ہویا امر حدیثوں سرکاری بندہ پڑھے درود جو ہک واری
اوس بدلے خالق خود باری دس نیکیاں اوس نوں کرے عطا
پڑھو اہل ایمانوں صل علیٰ ہر مومن تے فرمان خدا (22)

فضائل رمضان:

روزہ ہر مسلمان مرد و عورت تے فرض ہے۔ اسلام نے ایس دی تاکید کیتی اے۔ اللہ تعالیٰ
نے فرمایا کہ جنت دے دروازیاں وچوں اک دروازہ صرف روزہ داراں لئی اے۔ اوہ اوہوں جنت
وچ وڑن۔ شاہ زمان نے روزے دے مسائل تے فضائل اپنی شاعری راہیں سوہنے ڈھنگ نال
سمجھائے ہن:

ہر دم لعنت و سدی اُپر بے روزاں شیطاناں دے
کرن سکھے پھنکاراں اوہناں نوں ملک ستاں آسماناں دے
در توں دور کریہن تنہاں نوں والی دوہاں جہاناں دے
کون شفاعت کرسی اوسدی جے توں ردیا سایاں نی
چڑھ چنناں توں کر روشنائی نویاں رُتاں آیاں نی
لہندے چڑھدے توڑیں خلقاں ویکھن نوں سدھریاں نی (23)

لیلۃ القدر دی فضیلت تے اہمیت دا ویرا اوہ اپنے شعر وچ انج کردے ہن۔

ایس وچ ہک رات کمالی رکھیا نام قدر جس والی
بھاری شان فضیلت والی کیہ میں کراں بیانے نوں (24)

تحریک پاکستان لئی دعا:

شاہ زمان نے تحریک پاکستان دے جلے اپنیاں اکھاں نال ویکھے تے قائد اعظم محمد علی جناح

دی آگوائی وچ سارے مسلمان اکٹھے ہو کے تے باطل دے خلاف لڑ دے پئے ہاں۔ شاہ زمان نے وی ایس تحریک وچ اپنا حصہ پایا۔ ونڈ ویلے استھہ کیہ گجھ ہو یا تے ہندو، مسلمان تے سکھ جیہڑے ونڈ توں پہلاں اکٹھے رہندے ہاں کیویں اک دوئے دی جان دے ترہائے بن گئے، ایس دا ویروا میاں شاہ زمان دی شاعری پڑھ کے ہوندا ہے۔ اوس ویلے کیویں قیامت ٹٹی ایس کان ایہہ شعر ویکھو:

وانگ قیامت نفو نفسی ہو گذری انساناں دی
سمجھال کسے نوں ہوئی ظلموں کسدیاں جاناں دی
گور جنازہ مول نہ ہو یا مومن کسے پیارے دا
یا رب سائیاں ٹال بلائیاں صدقہ نبی پیارے دا
اچن چیتی قیامت صفرا جگ وچ پھیرا پایا ہے
جیس نے آ کر روز حشر دا پورا نقش ویکھیا ہے
بیحد قتل خلاق ہوئی انت شمار نہ آیا ہے
ہوندے خون کر ڈٹھے بکدو بے بھین بھرانواں دے
ظالم ذبح کریندے بیٹے اکھیں نکدیاں ماواں دے
مردے لڑھدے نظری آون وچ نہراں دریاواں دے
ہر قاتل نوں ترس نہ آیا باجھ قصوروں مارے دا
یا رب سائیاں ٹال بلائیاں صدقہ نبی پیارے دا (25)

سی حرفی:

سارے کلاسیکی شاعراں وانگو میاں شاہ زمان نے وی اپنی شاعری دا مڈھ اللہ دے ناں توں بدھا ہے تے اپنی پہلی سی حرفی وچ اللہ تعالیٰ تے اوہدے رسول دا ذکر انج کر دے ہن:

الف آپ خدائے نے عشق سیتی پہلے خلقیا نور رسول سائیں
اوسے نور کولوں ہو یا جگ سارا کیتی خلق تمام نزول سائیں (26)

میاں شاہ زمان ہو ریں وی عشق دی اوسے روایت تے ٹرن دے آہر کر دے ہن جیس دا حوالہ سانوں کلاسیکی شاعراں کول ملدا ہے اوہناں پنجابی رومانوی داستاناں دے کرداراں نوں حقیقی معنیاں وچ ورت کے نہ صرف ایہناں قصیاں نوں امر کر دتا سگوں لوک روایت نوں وی جاری رکھیا۔ استھہ

اوہناں دی اک سی حرفی ویکھو جیس وچ عشق پچھے دین والیاں قربانیاں دا ذکر کردے ہوئے اوہناں عاشقاں دی سلاہنا کردے دسدے ہن:

ع عشق سندے عجب ڈھنگ ویکھے ہر رنگ حیدر انتقال ہويا
مگر سوئی دتی جان کوئی عزت بیگ کولوں مہینوال ہويا
سسی پھرے تسی بیابان اندر ہوں ڈھونڈھدی حال بے حال ہويا
مگر ہیر فقیر زمان ہو کے رانجھا چاک تجھیں چروال ہويا (27)

پنجاب دا واسی بھاویں کسے وی جوہ دا ہووے، ہیر وارث شاہ توں آشنا ضرور ہوندائے، ہیر دے شعر اوہناں دے کناں تے بال پنے توں ای پوندے ہن۔ ایہہ شعر لوکاں دے لاشعور دا حصہ جاپدے ہن۔ ایہی کارن ہے کہ ایس لڑی دے شاعر اوہناں توں بوہت متاثر لگدے ہن۔ میاں شاہ زمان ہوریں وارث شاہ توں متاثر لگدے ہن تے ایہہ ایڈی اچرج گل نہیں۔ اوہناں دے کجھ شعراں وچ وارث شاہ دی ردیت تے قافیہ او سے طرح ورتیا ہے، جیس طرح وارث شاہ نے ورتیا ہے۔ اتھے پہلے وارث شاہ دا شعر ویکھو:

لیا ہیر سیال جو دید کریئے آء جا او دلہرا واسطائی
جانیکے آکھ رانجھاتیوں عرض کردا گھنڈ لاہ او دلہرا واسطائی
صدقہ سیدے دے نویں پیار والا مل جاہ او دلہرا واسطائی
وارث شاہ نماز دا فرض وڈا سروں لاہ او دلہرا واسطائی (28)
ہُن اتھے شاہ زمان ہوراں دی سی حرفی ویکھو:

قید آئی مینوں صید وانگوں جھب آئیں او دلہرا واسطائی
وگے زلف زنجیر دے بند مینوں کھول جائیں او دلہرا واسطائی
بیزی قلب دی ہجر طوجان گھیری پئے لائیں او دلہرا واسطائی
تیرے وصل دی اصل زمان بھکھی خیر پائیں او دلہرا واسطائی (29)

بارہاں ماہ:

شاہ زمان دے بارہاں ماہ وی او سے ریت نال لکھے گئے ہن، جیہڑی ریت اوہناں توں پہلا پنجابی شاعری وچ لکھدی ہے۔ اوہناں دے بارہاں ماہ وچ وی برہاتے تصوف ورگے موضوعاں نوں

بیانیا گیا ہے۔ وگئی لئی اک مہینہ دیکھو:

ماگھ چڑھے تک تاگھ دلی توں پھیرا یار نہ پایا ای
گھلی باد خزاں ہجر دی رُکھاں رنگ دٹایا ای
کوئل کوکے سنگت میرا کتول چھڈ سدھایا ای
چھوڑ زماں وطن پیارا ملیا دیس پرایا ای (30)

ست روزے:

شاہ زمان ہوریں ست روزیاں وچ اپنے محبوب دے وچھڑن تے اپنے دکھ درد دا اظہار اچ
کردے ہن:

چھن چھن وار پیارا جانی ٹریا چھوڑ نمائی نوں
رو رو تتری یاد کریندی گزری رین وہانی نوں
پھیر کدن رب آن ملاوے دلبر درد رنجانی نوں
جے دل جان زماں نہ ویکھاں بھٹھ گھٹاں زندگانی نوں (31)

ڈھولا بطرزی حرنی:

ڈھولے وچ وی شاہ زمان ہوریں اپنے محبوب دے وچھوڑے دارونا روندے ہن:
ب بہت وچاری کیتی منت زاری
بجناں بچج نہ جاویں مینوں چھوڑ ہکاری
رو رو کیلتے ہاڑے گھتے نام غفاری
دل دی دس نہ گیا ڈھولا جاندی واری (32)

مولود شریف:

شاہ زمان ہوراں نے مولود شریف وچ حضرت محمدؐ دا ذکر سوئے تے سلکھنے ڈھنگ وچ کہتا
ہے۔ اوہناں دسیا ہے کہ محمدؐ داناں لین والے تے کیویں رب دی رحمت ہوندی ہے:
نام محمدؐ دا ہر جائی کلمہ پڑھدی گل خدائی
ساری صفت خدا فرمائی وچ فرقان رسول اللہ

رب صلوٰۃ تیرے پر بھیجے امر قرآن رسول اللہ
 پڑھن درود ملائک نوری جن انسان رسول اللہ (33)
 حمد خدا صلوٰۃ محمدیؐ پڑھ مومن دن رات محمدیؐ
 ہو واصل وچ ذات محمدیؐ کر کر یاد رسول اللہ
 توں سید سردار دو عالم سن فریاد رسول اللہ
 مشکل ویلے اُمت تائیں کر امداد رسول اللہ (34)

کافی:

پنجابی شاعری وچ کافی دی ریت بہوں پُرانی ہے۔ شاہ حسین نے ایس دامنڈھ بدھا۔ ایس ریت نوں بکھے شاہ تے خواجہ غلام فرید نے اگے تھوریا تے ایس نوں ٹیسی تے اڑایا۔ ایس کلاسیکی صنف نوں ہور شاعراں وی اگے ودھایا۔ ایہی وجہ ہے کہ اجو کے دور وچ وی شاعر پنجابی دی ایس صنف وچ اپنے وچاراں دا ویروا کردے دسدے ہن۔ میاں شاہ زمان ہوریں کلاسیکی شاعراں توں متاثر جاپدن تاں اوہناں ایس ریت نوں اگے تھوریاں ہویاں کافی دی صنف وچ وی شاعری کیتی۔ اوہناں کافی وچ حضور دی مدرج تے تصوف ورگے مسئلایاں نوں بیانیا اے۔ اتھے ایہہ وگی ویکھو:

آمل جانی پھل بستانی کیوں ساقی چت چایائی
 درد منداں مشتاقاں کولوں مکھڑا نور چھپایائی
 مگر ٹساڈے دلبر ساڈی ہویاں حال آوارے میں تیں بن آرام نہ آوی تک رہی پاس چارے میں
 ایہہ دل بردا صبر نہ کردا کر رہی حیلے سارے میں اگ جہر دی سینہ ساڑی بھانیز عشق چایائی
 آمل جانی پھل بستانی کیوں ساقی چت چایائی
 درد منداں مشتاقاں کولوں مکھڑا نور چھپایائی (35)

نعت توں علاوہ اوہناں کول تصوف دا موضوع بھرواں ملدا ہے۔ ایس وچ اوہناں رومانوی داستاناں دے کرداراں نوں عشق حقیقی دا بانا پوا کے ورتیا ہے، جیویں شاہ حسین تے بکھے شاہ ورگے شاعراں نے ایہناں کرداراں نوں ورت کے امر کر دتا، شاہ زمان ہوریں وی ایسے ریت نوں اگے ودھاندے دسدے ہن:

ویکھو نی سیو رانجھا آیا صورت دا متوالا نی
 ہتھ وچ مُر لی وحدت والی چھیڑو مجھیاں والا نی
 جاں اوس مُر لی آن وجائی سُن سُن خلقت ویکھن آئی
 سبھ خوباندی ہوش بھلائی جلوہ سُن نکالا نی!
 ویکھو نی سیو رانجھا آیا صورت دا متوالا نی
 ہتھ وچ مُر لی وحدت والی چھیڑو مجھیاں والا نی (36)

غزل:

شاہ زمان ہوراں جتھے کلاسیکی صفاں نوں اپنے اظہار دا وسیلہ بنایا۔ اوتھے جدید صفاں تے وی
 ہتھ پایا ہے۔ غزل وچ اوہناں نے عشق تے اودھیاں کیفیاں بھر، وصال، دینی مسئلے تے دنیا دے
 ورتارے نوں سوہنیاں تشبیہاں تے استعاریاں نال بیانیا ہے:

یونسؑ عشق مانی دا پایا پیٹ مانی دے آیا
 سولی چاڑھن عیسیٰؑ کارن کیمتی عشق تیاری
 رانجھا ہیر فقیر بنایا عشق سریر سکایا
 مرزے صاحبان سیس کٹائے اندر جنگل یاری (37)

آدلدار کر دلداری مارو نال نہ غم دے
 قید فراقوں جان چھڑاؤ بخش وصال کرم دے
 اوہ کیہ جان حال جدائیاں پیش جیہ نامدے آئیاں
 بے درداں نوں خبر نہ کوئی جو وچ عیش خرم دے
 بس زماناں مرض ہجر دی جیس نوں قابو کردی
 اوس دا ہور علاج نہ کوئی باجھ وصل ہمد دا (38)

آ عشقا کر مہر کدائیں نہ کر زور جفاہاں
 کیا کیا درد غماندیاں فوجاں توں بے ترس چرواہاں

جتول جاویں رونے پاویں بھنڈیاں شور مچاویں
کئی جانا ٹدھ مار کوہاں کر کر جنگ لڑاہاں
جو مشتاق مٹھے ہمد دے پاگل جال پر دے
وانگ زمان پئی وچ غم دے خوشیاں چھوڑ سدھالیاں (39)

چٹھیاں:

پنجابی شعری روایت تے ٹردیاں ہوياں میاں شاہ زمان نے ہر چٹھی دا مڈھ حمدیہ، نعتیہ تے
منقبتی شعراں توں کہتا ہے۔ وگئی ویکھو:

اول حمد ثنا خدا تائیں جیہا عالماں دا سر جہار سائیں
پچھے نعت درود رسول تائیں سنے آل ازواج اطہار سائیں
تختے لکھ صلوٰۃ سلام والے اتے چار اصحاب کبار سائیں
ابوبکرؓ تے عمرؓ عثمانؓ علیؓ صاحب صدق رسول دے یار سائیں (40)

شاہ زمان دیاں چٹھیاں وچ ہر طرح دے موضوع ملدے ہن۔ جیہدے وچ عشق، بھر،
وصال، تصوف، دینی مسائل، دنیا دی ندیا، عقل تے سیانف دیاں گلاں بھروس ڈھنگ نال بیان
کیتیاں نیں:

غنی سار کیہ جان دے مفلساندی واقف نہیں جو کال سوکالیاں دے
لگے دکھ تاں سکھ دی قدر چاہے گل کچھجیے نال نرالیاں دے
تحت چھوڑ شاہی گئے بن گھای بھلے شوق لباس دو شالیاں دے
ویکھاں کدوں زمان منظور ہوسن ہاڑے ساڈیاں عرض سوالیاں دے (41)

مکدی گل ایہہ کہ میاں شاہ زمان ہوراں نے وی او سے ریت نوں اگے ودھایا ہے، جیسی تے
وارث شاہ، میاں محمد بخش تے خولجہ غلام فرید ٹردے رہے۔ شاہ زمان دی شاعری وچ بھرووی ہے تے
وصال وی، دکھ درد وی ہے تے خوشی وی، اوہناں جتھے کلمہ، نماز، روزہ، درود پاک دے فضائل دے
ہن او تھے عشق دیاں منزلاں وی گنایاں ہن۔ میاں شاہ زمان دیاں چٹھیاں کلاسیکی درجہ رکھدیاں
ہن۔ اوہناں دی وڈی فنکاری ایہہ ہے کہ اوہ لفظاں دے پچھے نہیں بھنے سگوں انج لگدا ہے کہ لفظ
اوہناں اگے ہتھ بٹھ کے کھلوتے ہن تے اوہ شطرنج دے مہرے وانگوں لفظاں نوں اک تھان توں چا

کے دو جی تھیں تے رکھ دیندے ہن۔ میاں شاہ زمان دی شاعری وچ کچھ شعرا جیسے وی ہن، جیہڑے اکھان دا درجہ اختیار کر گئے، ایہو کلاسیک ہے۔ اوہناں دی ساری حیاتی لوکائی نوں چنگیائی دا درس دیندیاں ہوياں لکھ گئی۔ ایہو درس اوہ اپنی شاعری راہیں دو جے صوفیاء وانگ دیندے ہن۔ ایس درس وچ پہلے اوہ فضائل بیان دے ہن تے مڑ اوس تے عمل دی پیرنا کردے ہن۔ پنجابی زبان نال ایہہ دھروہ تاں ہوندا ای آیا ہے کہ میاں شاہ زمان ورگے کئی شاعر ایس دھرتی تے جے پر اوہناں نوں سانبھیا نہیں گیا۔ اوہناں دی شاعری انج ای لوکائی دے ہاں تے لکھی ہوئی ہے تے ہولی ہولی ایہہ خزانہ ملدا جاندا ہے۔ جے ایس نوں سانبھن دا چارہ کریے تے ساڈے کلاسک وچ املا وادھا ہووے۔

حوالے

- 1- ریاض حسین شاہ، راقم نال گفتگو، زمیندار چک نمبر 139 جھوک ملیہ، تحصیل بھوانا، ضلع چنیوٹ۔
- 2- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، تیسری جلد، (فیصل آباد: سلیمانی پرنٹنگ پریس، 1980ء)، 86۔
- 3- ریاض حسین شاہ، راقم نال گفتگو۔
- 4- محمد علی شاہ، راقم نال گفتگو، خطیب، چک نمبر 139 جھوک ملیہ، تحصیل بھوانا، ضلع چنیوٹ۔
- 5- محمد علی شاہ، راقم نال گفتگو۔
- 6- ریاض حسین شاہ، راقم نال گفتگو۔
- 7- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، 88۔
- 8- محمد علی شاہ، راقم نال گفتگو۔
- 9- گلزار بلوچ، راقم نال گفتگو، زمیندار، کالڑیاں دی جھوک، تحصیل بھوانا، ضلع چنیوٹ۔
- 10- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، 85۔
- 11- شاہ زمان، میاں، باغ محمدی، (سرگودھا: ذکاء اللہ شانی، س ن)، 16۔
- 12- شاہ زمان، میاں، باغ محمدی، 35۔

- 13- شاہ زمان، میاں، باغ محمدی، 32۔
- 14- شاہ زمان، میاں، باغ محمدی، 36۔
- 15- شاہ زمان، میاں، ٹگل دستہ زمان، 6۔
- 16- شاہ زمان، میاں، باغ محمدی، 41۔
- 17- شاہ زمان، میاں، باغ محمدی، 44۔
- 18- شاہ زمان، میاں، جھوک امام حسین، (لاہور: پنجابی پریس، سن)، 12۔
- 19- شاہ زمان، میاں، جھوک امام حسین، 6۔
- 20- شاہ زمان، میاں، باغ محمدی، 2۔
- 21- شاہ زمان، میاں، باغ محمدی، 3۔
- 22- شاہ زمان، میاں، باغ محمدی، 4۔
- 23- شاہ زمان، میاں، ٹگل دستہ زمان، (فیصل آباد: سلیمانی پرنٹنگ پریس، 1980ء)، 6۔
- 24- شاہ زمان، میاں، ٹگل دستہ زمان، 16۔
- 25- شاہ زمان، میاں، باغ محمدی، 10۔
- 27- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، 3۔
- 27- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، 6۔
- 28- عبدالعزیز، مرتب، ہیر وارث شاہ، (لاہور، عزیز بک ڈپو، 1995)، 365۔
- 29- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، 13۔
- 30- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، 37۔
- 31- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، 42۔
- 32- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، 43۔
- 33- شاہ زمان، میاں، باغ محمدی، 13۔
- 34- شاہ زمان، میاں، باغ محمدی، 16۔
- 35- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، 49۔
- 36- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، 60۔

- 37- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، 64۔
- 38- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، 62۔
- 39- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، 66۔
- 40- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، 67۔
- 41- شاہ زمان، میاں، گلشنِ عشق، 85۔

☆☆☆